

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/2 2013, Sayfa: 49-64.

Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 1/2 2013, Sehiye: 49-64.

International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/2 2013, Page: 49-64.

UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE ADETLER

Adem ÖGER*

Alimcan İNAYET**

ÖZET

Bilindiği gibi, ölüm insanın fiziki dünyadan metafizik dünyaya geçişini sağlayan bir olgudur. İnsan öldükten sonra metafizik dünyada ruh/ervah olarak yaşamaya devam eder. Ölenin öbür dünyaya rahat geçmesi ve orada huzurlu yaşaması için örf ve adetlere, dini kurallara uygun bir şekilde uğurlanması ve defnedilmesi gerekmektedir. Ölümle ilgili örf adetlerin tespiti ve sistematığının incelenmesi bu bağlamda büyük önem arz eder.

Türklerdeki ölüm, ölü ve ruhla ilgili uygulama, inanç ve adetlerin geçmişini Çin kaynaklarından ve Orkun Yazıtlarından takip edebilmekteyiz. Eski Türklerde ölüm ruhun bedeni terk etmesiyle meydana gelir. Ruh, ölüm anında kuş olarak uçup gider. Ölü yuğ/cenaze töreniyle defnedilir. Yoğçı / sıgıtçılar yas tutarlar. Ölen için yuğ/ölü aşısı verilir. Bu temel şema bugün de pek fazla değişmiş değildir. Ancak farklı din ve kültürlerin etkisiyle bazı biçimsel değişiklikler söz konusu olmuştur.

Uygurlar, geçmişten günümüze en çok din değiştirmiş Türk boylarından birisidir. Dolayısıyla Uygur Türklerinin kültürü çok katmanlı senkretik bir özelliğe sahiptir. Bu özellik Uygur Türklerinin ölüm olgusu etrafında oluşan örf ve adetlerinde de açıkça görülmektedir. Bu örf ve adetler, genelde diğer Türk boyları arasındaki örf ve adetlerle benzerlik göstermekle birlikte, özelde kendine has bazı hususiyetlere de sahiptir. Ölenin ardından yüksek sesle ağlanması, beyaz kuşak ve beyaz başörtüsünün yas işareti olarak kullanılması, mezar başında çırağ ve ateş yakılması, mezara koç boynuzu, dağ keçisi boynuzu, at kafası konulması, çaput bağlanması, mezarın beşik biçiminde yapılması, "üç nezir", "yette nezir", "kırk nezir", "yıl nezir" adları altında ölü aşısı/yemeği verilmesi, yağ koklatılması, ölen için Kur'an okunup dua edilmesi gibi hususlarda bu genel ve özel durumu gözlemlemek mümkündür. Bu makale, Uygur Türklerindeki ölüm, ölü, ruh/ervahla ilgili oluşan inanış ve adetlerin genel ve özel durumları hakkındadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Adet, Mezar, Yas, Ağıt.

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Nevşehir – TÜRKİYE, E-posta: adem.oger@nevsehir.edu.tr

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir – TÜRKİYE, E-posta: alim1962@hotmail.com

THE BELIEFS AND PRACTICES RELATED TO DEATH IN UYGHUR TURKS

ABSTRACT

As it is known, death is a phenomenon that provides a person's passage from the physical world to the metaphysical one. After people dies, they continue to live as a spirit in the metaphysical world. In order to provide a comfortable passage for the dead person to the other world and to make him/her to live there in peace, they have to be sent off and buried in accordance with customs, practices and religious rules. In this context, great importance is placed on the determination of customs and practices concerning death and examination of its systematic.

We are able to observe the background of practices, belief and customs related to death, dead and spirit in Turkic people from Chinese sources and the Orkun Writings. Among ancient Turks, death is occurred when spirit leaves from the body. At the moment of death, the spirit flies away and departs in manner of a bird. Dead person is buried by a funeral ceremony. Mourners lament and cry. Food is given on behalf of the dead person. Today, this basic pattern has not changed very much. However, certain formal alterations have taken place resulting from the effects of different religions and cultures..

Uyghurs are one of the Turkic tribes who have changed their religious practices most frequently from past till present..Therefore, the characteristics of a multilayer syncretism can be observed in Uyghur culture.

These characteristics can be clearly observed also in the customs and practices of the Uyghur Turks that are formed around the phenomenon of death. On one hand these customs and practices show similarities with the customs and practices that are generally observed among the other Turkic tribes, on the other hand they also have a few characteristics that are particular and unique to them. It is possible to observe these general and special incidences in practices like the following: wailing and lamentingloudly for the dead person, lighting of fire at the head of the grave, using of white belts or sahses and white head coverings as a sign of mourning, mounting of a ram or mountain goat's horn or attaching a cloth to a grave, making of a grave into the form of a cradle, giving of memorial food under the names 'three offering,' 'yette offering,' 'forty offering,' and 'year offering,' using scenting oil, and reading Kur'an and praying on behalf of the dead person. This article is about the general and specific situations of customs and practices concerning death, the dead, and the spirit are formed among the Uyghur Turks.

Keywords: Death, Custom, Practice, Grave, Mourning, Lament.

GİRİŞ

Nuşirvan Yauşef "Şura" dergisinin 1915 yılına ait 7-8. sayıları için Doğu Türkistan'ın Kuça bölgesinden gönderdiği bir makalesinde şöyle yazar: "Başı ağrısa da mezara, gözü ağrısa da mezara koşarlar. Çocuğu olsa da, çocuğu olmasa da mezar koşarlar. Bela gelse de, kaza gelse de mezara giderler. Okul orası, medrese de orasıdır. Hekim de orada, müderris de oradadır..."¹ Bu ifadeler biraz duygusal, biraz abartılı ise de Uygur Türklerinin sosyal yaşamına ilişkin bir gerçeğe işaret etmektedir. Aslında durum bugün de pek farklı değildir.² Uygur Türklerinin ölüme ve ölene bu denli önem vermelerinin arka planında onların kendilerine has ruh anlayışı ve ruh tasavvuru bulunmaktadır. Onlara göre, ruh vardır, bedeni terk ettikten sonra da yaşamaya devam eder, ailesini ve yakınlarını korur, onların dertlerine derman olur, onlara yol gösterir, kendileri ile yüce varlıklar arasında aracılık yapar. Ruh/ervahların maddi ve manevi ihtiyaçları vardır. İnsanlar gibi yer içerler, iman ve inançlarıyla yaşarlar. Ata kültü merkezli inanç sisteminden kaynaklanan bu anlayış farklı din ve kültürlerin etkisiyle değişik şekillerde tezahür etse de, özde fazla değişmiş değildir. Uygur Türklerinin ölümle ilgili örf adetlerinin bugünkü durumu bunu açıkça göstermektedir.

Uygur Türkleri arasında ölüm, ölü, ruh ve ervahla ilgili çeşitli örf adet, gelenek ve inanışlar bulunmaktadır. Bunları "Ölüm Öncesindeki Adetler", "Ölüm Anındaki Adetler" ve "Ölüm Sonrası Adetler" olmak üzere üç maddede toplamak mümkündür.

A. Ölüm Öncesindeki Adetler

Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyileşme umudu kalmadığında, tüm aile fertlerini, yakın akrabalarını çağırıp onlardan helallik ister ve yapılması gerekenler ve mal mülk hususunda vasiyet bırakır. Mahalle büyüklerinden bir iki kişi mirasla ilgili vasiyetnameye şahit olarak imza atar.³ Hastanede yatan kişiler iyileşme umudu kalmadığında kendi yurduna/evine dönerler. Bazı yaşlılar "ahiretlik" (cenaze için gerekli olan şeyler)ini, hatta mezarlarını önceden hazırlarlar.⁴ Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyileşemez ise, hastanın isteğine göre, hazırlığı yapılmış düğün varsa yapılır, eğer hasta düğünden önce ölürse, definden önce nikâh kıyılır, sonra cenaze defnedilir. Rahman'a göre, bu baba veya annenin kendi vazifesini yerine getirme arzusundan kaynaklanmaktadır.⁵ Memleketinden uzakta vefat edenlerin cenazeleri memleketine getirilip defnedilir. Bazen ölmeden önce memleketine dönerler. Bunda öldükten sonra anne babanın ayağında yatma arzu ve anlayışı vardır.⁶ Yaşlılar mezar seçme ve mezar hazırlama işine büyük özen gösterirler. Lopnur bölgesinde yaşlılar karakavak kovuklarından ya da tepelerden mezar yeri seçerler.⁷ Ağaç kovuklarından mezar seçme âdetini araştırmacılar bölgenin sulak olmasına bağlamaya çalışıyorlarsa da, aslında bu adet eski Türklerdeki ölüyü ağaçların oyuklarına defnetme âdetinden kalma bir gelenektir. Çünkü ağaç sonbaharda yaprak dökerek ölür, ilkbaharda yeşerip yeniden canlanır. İnanca göre, ölümler de ağaçla birlikte hayat bulurlar. Bunda hayat ağacı inancının etkisi de söz konusudur.

¹ Nuşirvan Yauşef, **Alteşher Mektupliri**, (Neşrge Teyyarlığuçılar: Ömercan Nuri, Abliz Orhun), Milletler Neşiriyatı, Beyjing 2013, s. 10.

² Rahile Davut, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Araştırma", **Milli Folklor**, S. 60, Ankara, 2003, s. 207 - 210.

³ Abdurehim Hebibulla, **Uygur Etnografiysi**, Şincang Helk Neşiriyatı, Ürümqi 1993, s. 327.

⁴ Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **Kaide - Yosunlirimiz**, Keşker Uygur Neşiriyatı, Şincang Güzel Sen'et-Foto Süret Neşiriyatı, Ürümqi 2011, s. 249.

⁵ Abdukerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetliri**, Şincang Yaşlar - Ösmürler Neşiriyatı, Ürümqi 1996, s. 135.

⁶ Abdukerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetliri**, s. 135.

⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 337.

B. Ölüm Anındaki Adetler

İnsan can çekişirken ağzına okunmuş su damlatılır. Buna “demide içküzüş” denir Bununla insanın zorlanmadan ruhunu teslim etmesi murat edilir.⁸ Bu sırada Yasin-i Şerif de okunur. Uygur Türklerinde ruhun bedeni terk ettikten sonra uçarak göğe yükseldiğine inanılır.⁹ İnsan ruhunu teslim edince, beyaz kumaşla çenesi bağlanır. Çünkü ruhun bedeni terk etmesi sırasında çene düşer ve ağız açık kalır.¹⁰ Eğer gözler açık kaldıysa kapatılır. Üzerine beyaz örtü örtülür. Akabinde hemen yakın ve uzaktaki akrabalara haber salınır.¹¹ Ağlama, Uygur Türklerinde vefat haberini duyurmanın bir vasıtasıdır. Bir ailede biri öldüğünde yakınları feryat figan ederek yüksek sesle ağlarlar. Komşular ağlama seni duyar duymaz hemen baş sağlığı dilemeye gelir, erkekler cenaze işlerine yardım ederler. Uygur Türklerinde bu tür ağlamaya “haza eçiş” denmektedir.¹²

Uygur Türklerinde ölen biri için “öldü” denmez, “vapat boldi”, “kaza taptı”, “kaza kıldı”, “tügep ketti”, “tüzilelmedi”, “közlerini yumdı”, “dunyadin ötti”, “rehmetlik boldi” gibi ifadeler kullanılır. Ölen çocuk ise “çaçrap ketti” deyiimi kullanılır. Ölen için genelde “meyit”, “murda”, “ceset”, “ölük”, özelde ölen erkekse “merhum”, kadınsa “merhume” denir.¹³

Cenaze defnedilmeden önce temiz suyla üç defa yıkanır. Buna “suğa eliş” (suya alma) denir. Cenaze yıkamaya genellikle yaşlı, deneyimli kişilerden dört kişi katılır. Ölen erkekse erkekler, kadınsa kadınlar tarafından yıkanır. Biri “baş yuğuçı” (baş yıkayan), ikincisi “ayak yuğuçı” (ayak yıkayan), diğer ikisi su dökücüdür. “Baş yuğuçı” cenazenin belinden üst kısmını yıkar. “Ayak yuğuçı” cenazenin belinden aşağı kısmını yıkar. Yıkamadan önce cenaze sırtüstü ve yüzükoyun yatırılır. Bedendeki tüyler temizlenir. Eğer sabun kullanmak gerekirse, yerli sabun kullanılır.¹⁴ Lopnur’da eğer ölen yaşlı biri ise, onu yıkayanlar ellerine bezden eldiven takarlar. Bu eldivenler ölenin yakınları tarafından muska olarak korunur ve gözlerde bir rahatsızlık görüldüğünde bu eldiven gözlere sürülür.¹⁵ Cenaze sahipleri cenazeyi yıkayanlara belirli hediye veya para verirler. Bazı bölgelerde cenaze yıkanırken cenazenin konulduğu eve kedinin girmemesine dikkat edilir. Burada kedinin uğursuzluk getirmesinden sakınma anlayışı vardır.¹⁶

Cenaze yıkandıktan sonra kefenlenir. Kefenlik beyaz kumaştan yapılır, iğne kullanılmaz, kumaşın kendisinden çıkarılan iplerle bağlanır. Erkekler üç kat, kadınlar beş kat kefenlenir. Ependi’ye göre ise erkeklerin kefeni iki kat, kadınların üç kat olur. Kefen iç kefen ve dış kefen diye ikiye ayrılır. İç kefen ölenin boynundan dizlerine kadar olan kefendir. Dış kefen ise bütün vücudu saran kefendir. Kefenin üzerine gül suyu veya zenzem suyu serpilir. Sonra beyaz keçeyle sarılarak tabuta konulur.¹⁷

Uygur Türklerinde tabut ağaçtan yapılır. Tabutun ön tarafında iki, arka tarafında iki olmak üzere dört ayağı vardır. Ayrıca ön ve arka tarafında tabutu tutmak için özel kolları bulunmaktadır ki, tabut bununla kaldırılır ve taşınır.¹⁸

⁸ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 328; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 250.

⁹ Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 251

¹⁰ Enver Tursun Ependi, *Uygur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümqi 2007, s. 247.

¹¹ Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 252; Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 320.

¹² Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 320; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 252

¹³ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133.

¹⁴ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133; Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 321; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 253

¹⁵ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322.

¹⁶ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 328.

¹⁷ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322; Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetliri*, s. 133; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 254; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 248.

¹⁸ Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 249.

Cenaze yıkanıp kefenlendikten sonra, ölenin yakınları cenazeyle vedalaşırlar. Ölen erkekse onun karısı, eğer kadınsa onun kocası cenaze ile vedalaşmaz. İnanca göre, bunun sebebi can çıktıktan sonra erkek kadına, kadın erkeğe caiz olmaz, bunların birbirlerini görmeleri “namahrem” sayılır.¹⁹

Ölenin aile fertleri ve akrabaları yas işareti için bellerine beyaz kuşak bağlarlar. Kadınlar bellerine beyaz kuşak bağlamının yanında başlarına da beyaz örtü bağlarlar. Ölüm haberini duyup gelen akraba, konu komşu, eş dostların hepsi bellerine beyaz kuşak bağlar. Yaslı kadınlar “yette nezir (yedinci gün yemeği)” verilene dek beyaz etek giyerler. Kumul bölgesinde baş sağlığı için gelenlere beyaz kuşak ve beyaz başörtüsü dağıtılır.²⁰

Ölüm gece meydana geldiyse cenaze sabah namazından sonra, sabah meydana gelmişse, ikinci namazından sonra defnedilir. Eğer ölenin yakın akrabaları uzaktan gelecekse, cenaze bir ve iki gün bekletilir.²¹

Cenaze, namazı kılınmak için götürülürken tabutun üzerine ölenin ekonomik durumuna göre ipek halı ya da battaniye örtülür.²² Genellikle ölen erkekse beyaz veya siyah düz kumaş, kadınsa çiçek desenli kıymetli kumaşlar örtülür.²³ Kumul bölgesinde tabutun üzerine ölen erkekse sarık, kadınsa geleneksel doppa (şapka) konulmaktadır.²⁴

Uygur Türklerinde cenaze törenine “uzitiş” denir²⁵ ki, bu cenazeyi uğurlama anlamına gelir. Cenaze namazı camide veya geniş bir alanda kılınır. Buna “namaz çüşürüş” denir. Cenaze namazına sadece erkekler katılır. Namaz kılınmadan önce ölenin hayattayken yerine getiremediği dini vecibelerinin hesabı için ıskat verilir. Erkeklerin ıskatı için para, kibrit, ekmek; kadınlar için ip iğne, tarak, yılım (jöle) gibi şeyler dağıtılır. İmamın istemesi üzerine ölenin yakınları ölenin sağ olduğu dönemdeki durumunu anlatırlar. Aynı zamanda ölenin varislerinin temsilcisi, ölen kişinin hayattayken aldığı borçlarını ödeyip ödemediğini sorar, ödemediyse kendilerinin ödeyeceğini söyler.²⁶ İskat verme usulü bölgelere göre farklılık arz edebilir. Kaşgar bölgesinde tabut avluya veya geniş bir alana konulur. Cenaze sahibi ve akrabaları ellerinde değnek (hasa) tutarak tabutun etrafında dönerken veya tabutun başında dururken ağlarlar. Başına uzun bir ip bağlanmış bir at ya da öküz getirilip ipinin ucu cenaze törenine gelenlerden kırk bir kişiye sırayla verilir. Sonra at veya öküz paha biçilerek parası imam başta olmak üzere kırk bir kişiye paylaştırılır.²⁷ Cenaze kaldırılmadan önce helallik istenir. Namazdan sonra namaz kıldırana namaz hakkı, cenaze namazına katılan gariplere de “ıskat” verilir.²⁸

Cenaze namazından sonra, tabut mezarlığa götürülür. Uygur Türkleri mezar ve mezarlık için “kebir”, “kebristan”, “kebristanlık”, “gör”, “göristan”, “zeretkarlık”, “yerlik”, “toprak beşi” gibi ifadeler kullanırlar. Genellikle cenaze namazına katılan herkes mezarlığa gider. Erkekler ve

¹⁹ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **age.**, s. 254.

²⁰ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 321; Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 133; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **age.**, s. 253.

²¹ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 321.

²² Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 323.

²³ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **age.**, s. 256.

²⁴ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 324.

²⁵ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 319.

²⁶ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 322-323; Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **age.**, s. 255.

²⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 323.

²⁸ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134.

ergin olmayan kız çocuklar tabutun önünde ağlayarak yürürler. Cemaat, tabutun arkasından yürür. Her üç veya dört dakikada bir aralarından dört kişi çıkıp tabutu önceki dört kişiden devralır.²⁹

Tabut mezarlığa götürüldükten sonra, cenaze önceden kazılmış mezara defnedilir. Buna “depne kılış” denir. Mezar, dış ve iç mezar olmak üzere iki bölümden olur. Dış mezar aşağı yukarı 2 metre uzunlukta, bir metre genişlikte, iki metre derinlikte kare şeklinde kazılır. İç mezar ise dış mezarın yan tarafından cenaze sığacak genişlik ve uzunlukta tünel şeklinde kazılır. Cenaze iç mezar kısmına konulur. Cenazenin yüzü kibleye, ayakları doğuya doğru konulur. Toprağı kumlu olan yerlerde mezar gerekli derinlik, genişlik ve uzunlukta kazıldıktan sonra tuğlayla üzeri kemer şeklinde örülüp içine cenaze konulur.³⁰ Kaşgar bölgesinde “şamgör” diye adlandırılan bir çeşit mezar tipi vardır ki, bu tür mezarlar belirli uzunluk, genişlik ve derinlikte dik olarak kazılır. Sonra içerisinde bir sıra iç mezar kazılır. İç mezarda oyuklar vardır. Şamgör bir aile ve sülaleye özgü mezar olup, aynı aile ve sülaleye mensup kişiler öldüğünde bu mezara konulup defnedilir. Eğer iç mezar yeterli olmazsa, önceki cesetlerin kemikleri toplanıp oyuklara konulduktan sonra, yerine yeni cenaze konulur.³¹

Cenaze mezara konulduktan sonra, büyüklerden biri cenaze yakınlarına merhumun doğum tarihi ve yaşını sorar. Sonra iç mezar kapatılıp yakınları tarafından önce yedi kazma toprak atılır. Sonra imam veya hoca Kur’an okur. Cemaattekilere ellerine bir avuç toprak veya yedi taş alıp üfleyerek bunları toplamaya gelen kişinin eteğine bırakır. Toplayan kişi bunları mezara atar. Bununla ölenin iyi bir insan olduğuna şahitlik edilmiş ve ona cennet dilenmiş olur. Ardından mezarın üzerine toprak yığılır ve üzerine dokuz tane taş bırakılır. Bazen mezar toprağına ağaç dalı konulur. Bazı yerlerde mezara bir tahta yerleştirilip üzerine nezir (ölü aşı) de kesilen koçun boynuzu veya at kafası asılır.³² Bazen çeşitli renklerde çaput da asılır. Beyaz çaput yaşlılıktan vefat edenlerin, kırmızı çaput doğum sırasında ölen kadınların, mavi çaput delikanlılık çağında vefat edenlerin, sarı çaput kızlık çağında vefat gençlerin mezarına bağlanır. Mezarlığa gidenlere ıskat dağıtılır. ıskat, ekmek veya paradan ibarettir. Böylece defin töreni tamamlanıp cemaat evlerine döner. Birkaç hoca mezar başında kalıp Kur’an okur. Mezardan dönen cemaat cenaze çıkan eve giderek Kur’an okuyup dua ettikten sonra evlerine döner.³³

Uygur Türklerinde mezarlar çok çeşitlidir. Geçmişten günümüze kadar mezarların taş toprak yığınıyla yapılmış mezar, balballı mezar, heykelli mezar, anıt mezar, minare biçimli mezar, ahşap mezar, beşik biçimli mezar, kümbetli mezar, şapka (doppa) biçimli mezar, çitle çevrilmiş mezar gibi çeşitli biçimleri olmuştur.³⁴ Bugün bunlardan toprak yığınıyla yapılan mezar, beşik biçimli mezar, şapka biçimli mezar (şamgör) daha yaygındır.

Uygur Türklerinde ölenin yakınlarının yüksek sesle ağlama âdeti vardır. Ölü için ağlama İslami inanca aykırı ise de, ağlamamak da cemaat arasında garip karşılanır. Bazı bölgelerde ölenin yakınları ölene olan özlem ve ondan ayrılmanın üzüntüsünü ifade eden ağıtlar söylerler. Bu ağıtlarda ölenin hayattayken yaptığı iyilikler anlatılır. Cenazeyi ağıt ile uğurlama âdeti Atuş ve Kağılık bölgesindeki Uygurlar arasında yaygındır. Bir kişi vefat ederse, onun yassını tutmak için bölgedeki ünlü ağıtçı (haziçi/yığıcı) davet edilir. Bu ağıtçılar yaşlı bayanlardan olup, bunlar ağıt düzebilirler, acıklı dokunaklı sesiyle insanlarda musibet duyguları uyandırabilirler. Bir kişi ölürse, yaşlı aile bir ağıtçı çağırır. Ağıtçı, yas için dikilen özel kıyafetini ters giyerek eline değnek alıp ölen

²⁹ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 323-324; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 256.

³⁰ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 251-252; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 257.

³¹ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 251-252.

³² Türbelere dağ keçisi boynuzunun konulduğu da bilinmektedir Nuşirvan Yauşef, *age.*, s. 46.

³³ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325-326; Abdurkerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetleri*, s. 134; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 255,256; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, *age.*, s. 257-258.

³⁴ Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 252-255.

için düzduğu ağıtları kendine özgü bir sesle söyler. Bu ağıtların etkisiyle ölenin yakınları ve mahalle cemaati derin musibet duygusuna kapılırlar. Muteber, halk arasında sayıp sevilen kişiler, kahramanlar veya çocuklar vefat ederse, bunlar için birkaç gün durmadan ağıt yakılır. Ağıtlar cenaze mezara götürülürken zirveye ulaşır.³⁵

C. Ölüm Sonrası Adetler

Cenaze defnedildikten sonra, geceleri üç gün süreyle mezar başında Kur'an okunup dua edilir.³⁶ Uygurlarda cenaze defnedildikten sonra "üç nezir" (üçüncü gün yemeği) kadar her gün sabah mezara gidilerek Kur'an okunur.³⁷ Bazı bölgelerde mezar başında Kur'an okuma kırk güne devam eder. Buna "Kur'an tilavet kılış" denir. Bu öleni yalnız bırakmama ve ona cennet dileme amacıyla yapılır.³⁸

Ölen eğer aile büyüklerinden biri ise, defnedildikten sonra, cenazenin definden önce konulduğu evde üç gece, bazı ailelerde yedi gece boyunca çıra yakılır. Buna "çırağ yanduruş" denir. Bu âdetin anlamını Hebibulla evlatların anne babasını evi aydınlatan çırağa benzeterek onu anma ve onun ruhundan yardım dilemektir, diye açıklar.³⁹ Bize göre buradaki çırağ; ölenin ruhunu ve ölenin geride bıraktığı ocağı temsil eder. *Çırağıñnı öçürmeyimiz dada (ana)* "Çırağını söndürmeyiz baba (anne)" şeklindeki ağıtlar bunu göstermektedir.⁴⁰ Bazı bölgelerde mezar başında ateş de yakılmaktadır.⁴¹

Cenaze çıkan ailede üç gün boyunca yemek yapılmaz. Akrabalar, eş dostlar, konu komşular bir hafta, hatta bir aya kadar yemek yapıp getirirler. Musibet dolayısıyla getirilen bu tür yemeklere "ıssıklık" denir.⁴²

"Üç nezir" cenaze defnedildikten üç gün sonra verilen yemektir. Yemekte pişi, pide ve sulu yemek verilir. Bu yemeğe genellikle cenazeyi yıkayan kişiler ve hocalar çağırılır. Kur'an okunur, dualar edilir. Yaşlı aile yıkayıcıların bu hizmetlerinden dolayı onları çağırıp iyice ağırlayarak memnun etmeye çalışır. Ölenin giysilerini yıkayıcılara verilir. Bazen giysi yerine kumaş veya para verirler. Verilen şeyler "baş yıkayıcı", "ayak yıkayıcı", "su dökücü"lere göre değişir.⁴³

"Yette nezir" vefatın yedinci gününde verilen yemektir. "Üç nezir"e göre daha büyük, kapsamı daha geniş olur. Aileler ekonomik durumlarına göre koyun veya dana keserler. Yemeğe kadın erkek herkes davet edilir. Yemeğe gelenler beş adet ekmeği beraberinde getirirler. Bazen ekmekle birlikte bir elbiselik kumaş veya bir paket çay, bir iki paket şeker getirirler. Misafirler ayrılırken ev sahipleri de her misafire ikişerden ekmek verir.⁴⁴ Yemekten sonra erkeklerin yas işareti olarak bağladıkları beyaz kuşak ile kadınların beyaz başörtüsü çıkarılır.⁴⁵

³⁵ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 135-136; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, (Çev. Soner Yalçın - Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 117; Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 334.

³⁶ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115

³⁷ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 329.

³⁸ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 328; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

³⁹ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 328-329.

⁴⁰ Alimcan İneyet, "Dede Korkut'un Bir Duası Üzerine", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. III, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1999, s. 193-197.

⁴¹ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 116.

⁴² Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 329-330; Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 135; Yarmuhammet Tahir Tuğluk, **age.**, s. 258.

⁴³ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 332; Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 133; Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

⁴⁴ Abdurehim Hebibulla, **age.**, s. 333.

⁴⁵ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

“Kırkı nezir” vefatın kırkıncı gününde verilen yemektir. Bu nezir “yette nezir” gibi yapılır. “Kırkı nezir”den sonra “karılık sunduruş (yastan çıkma)” yapılır. Ölenin yakınları birbirlerine kumaş hediye ederler. Bununla ölenin yakınları yas tutma sürecini tamamlamış olur. Erkekler tıraş olurlar, kadınlar saçlarını taramaya başlarlar.⁴⁶

“Yıl neziri” vefatın bir yıllığı dolayısıyla verilen yemektir. “Yette neziri” ve “kırkı neziri” gibi yapılır. Yemeğe herkes davetlidir. Yemeğe gelemeyen yetim ve fukaralara yemek gönderilir.⁴⁷ Bunların dışında bazı bölgelerde “beş nezir (sipare)”, “yüz künlük nezir”, “yigirme künlük nezir” diye adlandırılan nezirler de vardır.⁴⁸ Bunlardan “yigirme nezir”e “ak aş” da denmektedir.⁴⁹ “Yigirme nezir” ve “yüz neziri” Tuva Türklerinde de bulunmaktadır.⁵⁰

Ölen için yas tutmaya Uygur Türkleri “karılık tutuş” derler. Ölen için yas tutma süresi ölenin statüsüne göre değişir. Aile reisi ölürse, kırk gün yas tutulur. Bazıları bir yıl yas tutarak eğlence ve düğün derneklere katılmazlar. Sıradan aile fertleri öldüğünde, üç veya yedi gün yas tutulur. Yas işareti olarak erkekler beyaz kuşak bağlarlar. Kadınlar ise beyaz kuşak bağlamakla kalmayıp başına beyaz başörtüsü örterler, mümkün olduğu kadar beyaz renkte etek giyerler. Bu yas ölenin “yette nezir” (yedinci gün yemeği) verilene dek devam eder. Ölenin “kırkı nezir” (kırkıncı gün yemeği)ne kadar erkekler saç, sakal ve bıyıklarını kesmezler. Kadınlar saçlarını yıkamaz ve taramazlar. Gülüp eğlenmekten sakınırlar. Düğün derneğe gitmezler. Bazıları ölenin yıl devriyesine kadar eğlence, düğün derneğe katılmaz, akrabalar arasında yapılması planlanan düğünler ertelenir, zorunlu durumlarda cenaze sahiplerinin rızası alınarak yapılır. Kocasını ölen kadın veya karısını ölen koca ölenin hürmeti için onun sene-i devriyesinden önce evlenmez. Ölenin “kırkı nezir” (kırkıncı gün yemeği) inden sonra, yas tutanlar kendi aralarında birbirlerine bir elbiselik kumaş vererek veya eş dost, konu komşuların tesellisiyle yasa son verirler. Buna “karılık sunduruş” ya da “karısını uştuş” denir.⁵¹

“Yette nezir”, “kırkı nezir”, “yıl nezir” yapıldığı günlerde ölenin yakınlarından ve cemaatten erkekler mezara gidip Kur’an okurlar. Bunun dışında da Perşembe veya Cuma, Ramazan ve Kurban bayramlarında mezara gidip Kur’an okuyup mezara bir avuç buğday veya arpa serpererek dönerler. Buna “topa beşini yoklaş” veya “toprak beşini yoklaş” denir ki, mezar ziyareti anlamına gelir. Bununla ölenin ruhuna tapınma, onun ruhundan medet dileme murat edilir. Bazıları yolculuğa çıkarken, zorluklarla karşılaştığında ya da ölen kişiyi rüyasında gördüğünde yağ koklatarak mezar ziyareti yapar.⁵²

Ölen için verilen yemekler tamamlandığında, aile fertleri mezarı ziyaret ederler. Mezar topraklarını yükseltip uçan kuşlar için yem bırakırlar. Mezarın baş tarafında mezar taşı dikilip ölenin kısa özgeçmişi yazılır. Bazıları mezarı demir veya tahtadan çitlerle çevrelerler. Bazıları mezarın etrafına fidan dikip çiçek ekerler. Ramazan ve Kurban bayramlarında mezar ziyareti yapmak da bir adettir.⁵³

Uygur Türklerinde cenaze mümkün olduğu kadar yol kenarlarına defnedilir. Bununla yoldan gelip geçenlerin ölenin ruhuna Fatıha okuyup dua etmeleri ümit edilir. Çünkü Uygur Türkleri mezarlıklardan geçerken atlı ise attan inerek ölmüşlerin ruhlarına dua ettikten sonra yoluna

⁴⁶ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 115.

⁴⁷ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 333.

⁴⁸ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 133.

⁴⁹ Abdükerim Rahman, **Uygur Folkloru**, s. 116.

⁵⁰ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 331-332.

⁵¹ Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 330-331.

⁵² Abdürehim Hebibulla, **age.**, s. 329.

⁵³ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp - Adetleri**, s. 134.

devam ederler. Yetimler, öksüzler, kimsesizler ve gurbetçiler vefat ederse, cemaat bunların cenazelerini kaidelere uygun bir şekilde halisane defnederler. Bunu sevap sayarlar.⁵⁴

Uygur Türklerinde her Perşembe günü “ervah” (ruhlar) için yağ koklatma âdeti vardır. İnanca göre, ruhlar her Cuma Mekke’ye gidip Cuma namazı kılarlar. Perşembe günü yağ koklatılırsa, ruhlar canlanıp Mekke’ye erkenden ulaşabilirler.⁵⁵ Bu örnekte animistik, şamanistik ve İslami anlayış söz konusudur. Yani ruhlar bedeni terk ettikten sonra yaşamaya devam ederler, ruhların da fizyolojik ihtiyaçları ve inançları vardır.

SONUÇ

Uygur Türkleri yaşamın önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm olgusuna büyük önem vermişlerdir. Dolayısıyla ölüm etrafında şekil ve muhteva bakımından çeşitli inanış ve adetler oluşmuştur ki, bunlar sosyal dayanışmanın en güzel örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Ölene hürmet ve yakınlarına yardım, bu dayanışmanın temelidir. Ölen kim olursa olsun örf adetlere, inanç ve dini kurallara göre uğurlamaya büyük özen gösterilir. Yetim, öksüz, kimsesiz ve gurbetçiler de bunun dışında tutulmaz. Ölen yıkanır, kefenlenir, tabuta konulup namazı kılınır, omuzlar üzerinde mezara götürülüp toprağa verilir, Kur’an okunup ölenin bağışlanması ve cennete gitmesi için dua edilir. Bütün bunlar diğer Türk boyları ve Müslüman toplulukların adetleriyle ortak özellikler göstermekle birlikte, Uygur Türklerine has hususiyetlere de sahiptir.

Uygur Türklerinde ölenin ardından yüksek sesle ağlamak adettendir. Yas işareti olarak erkekler bellerine beyaz kuşak, kadınlar başlarına beyaz başörtüsü bağlarlar. Erkeklerin kefenliği üç kat, kadınlarınki ise beş kattan oluşur. Ölen için verilen aş/yemek töreni "üç nezir", "yette nezir", "kırkı nezir", "yıl nezir" olmak üzere dörde ayrılır. Bazı bölgelerde buna "beş nezir", "yirmi nezir" de ilave edilir. Uygur Türklerinde mezarlar toprak yığını şeklinde ya da beşik biçiminde yapılır. Mezarlara koçboynuzu, at kafası, dağ keçisi boynuzu konulur ya da beyaz, kırmızı, mavi ve sarı çaput bağlanır. Bütün bunlar Uygur Türklerindeki ölüm ve definle ilgili kadim inanış ve adetlerin özde pek fazla değişmediğini, Şamanizm, Manihaizm, Budizm ve İslami unsurlarla zenginleştirildiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, insanoğlunun karşısında çaresiz kaldığı ölüm, birçok inanış ve ritüelin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Uygur Türkleri arasında ölümle ilgili inanış ve ritüellerde ise İslam öncesi dönemlere ait inanç ve düşünce sisteminin izleri hala varlığını sürdürmektedir. Defin törenlerinden ağıt yakma geleneğine, ölü aşından mezar şekillerine, yas alametlerinden cenaze namazına kadar olan bütün ritüellerde, Gök Tanrı dini ile birlikte atalar kültü ve ruhlarla ilgili inanışların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Günümüzde İslam öncesi inanç ve ritüeller, İslamî bir renge bürünerek varlığını sürdürmektedir.

⁵⁴ Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 326-327; Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetleri*, s. 134.

⁵⁵ Abdükerim Rahman vd., *Uygur Örp - Adetleri*, s. 134.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Çitle Çevrilmiş Mezar (Hoten)

Fotoğraf 2: Şamgör Mezar (Kaşgar)

● UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANİŞ VE ADETLER

Fotoğraf 3: Şehir Mezarlığı (Kaşgar)

Fotoğraf 4: Aile Mezarlığı (Hoten)

Fotoğraf 5: Tebrizi Mezarı (Hoten)

Fotoğraf 6: Şeyh Mezarı (Keriye-Hoten)

● UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE ADETLER

Fotoğraf 7: Abdulhaluk Uygur'un Mezarı (Turfan)

Fotoğraf 8: Kaşgarlı Mahmut'un Mezarı (Kaşgar)

Fotoğraf 9: Kadın Mezarı (Turfan)

Fotoğraf 10: Erkek Mezarı (Turfan)

● UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM İLE İLGİLİ İNANIŞ VE ADETLER

Fotoğraf 11: Nezir Aşı (Kumul)

Fotoğraf 12: Yas Tutan Kadın (Hoten)

KAYNAKLAR

- 📖 BAYDEMİR Hüseyin, “Özbekistan’da Ölüm Adetleri”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/8 Fall 2009, s. 662-683.
- 📖 DAVUT Rahile, “Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Araştırma”, **Milli Folklor**, S. 60, Ankara, 2003, s. 207 - 210.
- 📖 EPENDİ Enver Tursun, **Uygur Örp-Adetliridin Örnekler**, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümqi 2007.
- 📖 ERSOY Ruhi, “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, **Milli Folklor**, S. 54, 2002, s. 86-101.
- 📖 HEBİBULLA Abdurehim, **Uygur Etnografisi**, Şincang Helk Neşriyatı, Ürümqi 1993.
- 📖 İNAYET Alimcan, “Dede Korkut’un Bir Duası Üzerine”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. III, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1999, s. 193-197.
- 📖 ÖRNEK Sedat Veyis, **Anadolu Folklorunda Ölüm**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1979.
- 📖 RAHMAN Abdukerim, **Uygur Folkloru**, (Çev. Soner Yalçın - Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996b.
- 📖 RAHMAN Abdukerim vd., **Uygur Örp - Adetliri**, Şincang Yaşlar - Ösmürler Neşriyatı, Ürümqi 1996a.
- 📖 ROUX Jean-Poul, **Altay Türklerinde Ölüm**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- 📖 TUĞLUK Yarmuhammet Tahir, **Kaide - Yosunlirimiz**, Keşker Uygur Neşriyatı, Şincang Güzel San’et-Foto Süret Neşriyatı, Ürümqi 2011.
- 📖 **Uygur Örp-Adetliri**, Kazakistan Cumhuriyetlik Uygur Medeniyet Merkizi, Almatı, 2008.
- 📖 ÜNAL Fatih, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, **Bilgi**, S. 45, Bahar 2008, s. 103-130
- 📖 YAŞEF Nuşirvan, **Alteşher Mektupliri**, (Neşrge Teyyarlığuçılar: Ömercan Nuri, Abliz Orhun), Milletler Neşriyatı, Beyjing 2013.